

Nederland in de Middeleeuwen

Mooi uitgedoste dames en heren vermaken zich met elkaar in een lieflijk landschap. Kalenderblad voor de maand april uit het beroemde getijdenboek *Les Très Riches Heures*, dat rond 1410 in opdracht van de hertog van Berry werd vervaardigd. De uit Nijmegen afkomstige gebroeders Van Limburg maakten de illustraties. (Chantilly, Musée Condé)

Jan J.B. Kuipers
met medewerking van
Goffe Jensma & Oebele Vries

Nederland in de Middeleeuwen

*De canon van ons
middeleeuws verleden*

WalburgPers

Omslagontwerp

Erwin Bomans^{BNO} Leucq!, Hof van Twente

Vormgeving binnenwerk

Andre Klijsen, VILLA Y, Den Haag

© 2011 Jan J.B. Kuipers, Goffe Jensma (10, 39) en Oebele Vries
(2, 21, 48), p/a Uitgeversmaatschappij Walburg Pers,
Zutphen

2e druk, 2020

www.walburgpers.nl

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden veeveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Zoveel mogelijk is getracht de eventuele rechthebbenden van de afbeeldingen te achterhalen. Rechthebbenden die in dit verband niet zijn benaderd wordt verzocht zich met de uitgever in verbinding te stellen.

ISBN 9789462494688

NUR 684

Inhoud

Inleiding

- 1 De *limes*, scheidslijn tussen Noord en Zuid 13
4DE EEUW
- 2 Het Friese koninkrijk; de handel van de Friezen 17
0-800
- 3 Franken en Saksen 21
600-750
- 4 Het kerkje van Dagobert in Utrecht;
merovingisch Nederland 24
600-750
- 5 Gertrudis van Nijvel 27
626-659
- 6 Willibrord, Bonifatius en de
verspreiding van het christendom 30
8STE EEUW
- 7 Dorestad, eiland van beschaving 34
600-850
- 8 Karel de Grote en volgende keizers 38
9DE EEUW
- 9 De Noormannen komen! 42
800-1000
- 10 Terpen en wierden, wonen langs de kust 46
CA. 600 V. CHR.-1000
- 11 Het Hollands-Zeeuwse Gravenhuis tot Floris V 49
889-1266
- 12 Paltsen en abdijen; centra van bestuur en geleerdheid 52
800-1300
- 13 Dirk III en de Tol bij Vlaardingen 57
11DE EEUW
- 14 Heren en horigen: de organisatie van het platteland 60
1000-1400
- 15 Stormvloeden en bedijkingen;
ontstaan van de Zuiderzee 64
1100-1500
- 16 Tanchelm en latere ketterijen 68
1100-1500
- 17 De ridder als cultuurideaal 71
1100-1500
- 18 Machtige zuiderburen: Vlaanderen en Brabant 75
13DE EEUW
- 19 De bisschop van Utrecht 79
13DE EEUW
- 20 Floris V 83
1254-1296
- 21 De Friese vrijheid 87
1200-1498
- 22 Nederlanders op Kruistocht 91
1096-1464
- 23 Verbreiding schriftcultuur; de scholastiek 94
1250-1450

- 24 Hertog Jan van Brabant, 'Harba lorifa' 97
1254-1294
- 25 Stadslucht maakt vrij! De verstedelijking 101
1250-1500
- 26 Jan van Renesse, Vlaanderen en Holland 105
1249-1304
- 27 Jacob van Maerlant, literatuur
in de latere Middeleeuwen 108
CA. 1200-1400
- 28 Jacob en Filips van Artevelde 112
1290-1345, 1340-1382
- 29 Rechtspraak en straf 116
500-1500
- 30 Bestuur in de latere middeleeuwen 119
1250-1450
- 31 Kathedralen, kloosters en kastelen 123
BOUWKUNST NA 1200
- 32 De ambachtsgilden 127
1200-1500
- 33 Middeleeuwse volkscultuur 130
1200-1500
- 34 Reinoud III en de partijstrijd in Gelre 134
14DE EEUW
- 35 Heiligenverering en pelgrimages 137
1200-1500
- 36 Hanzesteden langs de IJssel 141
1300-1450
- 37 Het Haagse hof 145
1300-1500
- 38 Een kleine IJstijd 148
14DE EN 15DE EEUW
- 39 Het geleerde Friesland en
het noordelijk humanisme 151
15DE EEUW
- 40 Handel in Holland en Zeeland 154
1350-1550
- 41 Hoekse en Kabeljauwse Twisten 159
1350-1500
- 42 Zorg en geneeskunde 163
1250-1500
- 43 Jacoba van Beieren 166
1401-1436
- 44 Geert Grote en de Moderne Devotie 169
1375-1500
- 45 De boekdrukkunst 172
CA. 1450-1550
- 46 De Bourgondische Nederlanden 175
1400-1500
- 47 Filips de Goede 179
1396-1467
- 48 Edzard Cirksena, een Friese vorstenstaat 182
1462-1528
- 49 Veranderingen op het strijdtoneel 185
1350-1500
- 50 Maria van Bourgondië; het Habsburgse huis 189
1450-1525

Inleiding

Sinds de totstandkoming van de Canon van Nederland hebben canons zich ontwikkeld tot een 'nieuw historisch genre'. Die kwalificatie is van historicus Piet de Rooy, die zich uitgebreid heeft beziggehouden met de verbetering van het Nederlandse geschiedenisonderwijs. *Nederland in de Middeleeuwen* is een product van dit genre. De canon die in dit boek wordt gepresenteerd wil geen onwrikbare ijkpunten van de middeleeuwen weergeven of op andere manier de wet voorschrijven, maar slechts de geschiedenis van middeleeuws Nederland op een handzame en inzichtelijke manier presenteren voor een breed publiek. Het behoort tot het kenmerk van een canon om dat in 'vensters' te doen, doorgaans vijftig. Zo ook in dit boek. De diepge wortelde historiografische traditie betreffende onze middeleeuwen speelde bij de keuze van die vijftig vensters uiteraard een belangrijke rol. De lezer zal niet vergeefs zoeken naar vanouds vertrouwde 'iconen' als de moord op **FLORIS V** (20) of de sprong van Jan van Schaffelaar (**HOEKSE EN KABEL-JAUWSE TWISTEN**, 41). Maar ook andere overwegingen waren van belang. Het sprak vanzelf om een zo evenredig mogelijke geografische spreiding na te streven van historische gebeurtenissen, personen en ontwikkelingen op – grofweg – het grondgebied van het huidige Nederland, met veel aandacht voor - en ook aparte vensters over - de zuidelijke Nederlanden (18, 24, 26, 28). Ook komen historisch-geografische ontwikkelingen en veranderingen in het klimaat in aparte vensters aan de orde (15, 38). Het boek toont aldus in vijftig met zorg uitgekozen onderwerpen hoe een drassige uithoek van het Romeinse Rijk zich ontwikkelde tot een veelzijdig en gecompliceerd verbond van graafschappen, hertogdommen en heerlijkheden, agrarische en handelsgemeenschappen, steden en dorpen, op zand, veen en klei, langs de rivieren en de Noordzeekust. Hoe er langzaam een eenheidsgevoel ontstond én hoe dit besef steeds

ondergraven werd door conflicterende lokale, regionale en maatschappelijke belangen: een onuitputtelijke voedingsbodem voor het beruchte particularisme dat ook de Republiek der Verenigde Nederlanden (1581-1795) nog zou karakteriseren.

Borstbeeld Karel de Grote. (Aken, Domkapittel)

TABVLÆ PEVTINGERIANÆ. SEGMENTVM PRIMVM, ab ostiis Rheni bonnam vique.

SEGMENTVM SECVNDVM à Bonna vique ad Marcomanos.

Fragment van de Peutinger kaart, een kopie van een Romeinse reiskaart uit de 3e-4e eeuw. De rol perkament is 6,82 meter lang en geeft een schematische weergave van wegen en rivieren. (Leiden, Rijksmuseum van Oudheden)

Als begrenzings van de middeleeuwen is gekozen voor het einde van het Romeinse gezag in 'Nederland' (ca. 400) en, aan het eind, de opname van de Nederlandse gewesten in het grote Habsburgse verband omstreeks 1480. Hiermee wordt weinig afgeweken van het gangbare 'middeleeuwse millennium' van westelijk Europa van ca. 500 tot 1500, waarvan de 'exacte' begin- en einddateringen vanouds uitgaan van verschillende jaartallen en daarin plaatsvindende cruciale gebeurtenissen. Aan het begin staan dan 406, de val van de Rijngrens, of 410, de plundering van Rome door de Visigoot Alarik. Of, traditioneler nog, 476, toen Odoaker de laatste Romeinse keizer Romulus Augustulus afzette. En als eindbegrenzing gelden vanouds 1453 (de val van Constantinopel en het einde van het Oost-Romeinse rijk), 1492 (de 'ontdekking' van Amerika door Columbus) of zelfs 1517 (de Reformatie, het jaar waarin Maarten Luther zijn stellingen in Wittenberg bekendmaakte). In dit boek kiezen we voor 1482, als **MARIA VAN BOURGONDIE**'s val van haar paard in zekere zin het einde symboliseert van de Nederlanden

als 'zelfstandig' gebied - en daarmee van het einde van de Nederlandse middeleeuwen (50). Vijf jaar vóór het noodlottige einde van Maria was het haar afgedwongen Groot Privilege (1477) een vergeefse poging om de middeleeuwse politieke instituties vast te houden - een poging, die voor de Nederlandse staatkundige geschiedenis van de navolgende eeuwen en het Nederlandse eenheidsbesef grote symboolwaarde zou houden. In tegenstelling tot het 'reactionaire' karakter van het Privilege is de totstandkoming ervan en het bijbehorende jaartal vaak beschouwd als het begin van een nieuwe periode en zelfs als een soort voorafschaduw van het Plakkaat van Verlatinghe van 1581, toen de noordelijke Nederlanden Filips II afzwoeren en het avontuur van de Republiek der Verenigde Nederlanden begon. De Britse historicus Jonathan Israel laat zelfs zijn boek *The Dutch Republic* (1995) in dit jaar 1477 beginnen.

De term 'middeleeuwen' heeft van origine een negatieve lading, en is een uitvinding van humanistische geleerden in de tweede helft van de vijftiende eeuw, die de achterliggende periode - de eeuwen sinds de val van het Romeinse rijk - als een duistere tussentijd zagen tussen dat verwijderde hoogtepunt van beschaving en hun eigen tijd, die

de voortbrengselen van die beschaving weer vanonder het middeleeuwse stof trachtte te halen. De naam voor hun cultuurperiode, de renaissance, is overigens weer een veel latere uitvinding van de Zwitserse kunsthistoricus Jacob Burckhardt, die in *Die Kultur der Renaissance in Italien* (1860) betoogde dat de Italiaanse renaissance een breuk was met de voorafgaande periode en het begin inluidde van een nieuwe tijd. Zoals dat meestal gaat, is ook deze visie later scherp bekritiseerd en zag men juist scherp de geheel eigen waarde in van de middeleeuwen als samenhangende cultuurperiode, die zélf verscheidene ‘renaissances’ had gekend: de Karolingische renaissance in de negende eeuw, de Ottoonse renaissance van ruwweg een eeuw later en de twaalfde-eeuwse renaissance (8, 12, 17).

Het gladde ijs der periodisering leidde in ons land aan het eind van de twintigste eeuw ten behoeve van het onderwijs zelfs tot een nieuwe indeling van onze geschiedenis in tien tijdvakken. De Commissie De Rooy stelde voor om naast de gangbare indeling van prehistorie, oudheid, middeleeuwen, nieuwe en nieuwste geschiedenis de volgende nieuwe categorieën in alle vormen van onderwijs te hantieren: de tijd van jagers en boeren (prehistorie, tot 3000 voor Chr.), de tijd van Grieken en Romeinen (oudheid, 3000 voor Chr.-500 na Chr.), de *tijd van monniken en ridders* (vroeg

middeleeuwen, 500-1000), de *tijd van steden en staten* (hoge en late middeleeuwen, 1000-1500), de tijd van ontdekkers en hervormers (1500-1600), de tijd van regenten en vorsten (1600-1700) en de tijd van pruiken en revoluties (1700-1800), gedrieën ruwweg de nieuwe geschiedenis, en tot slot de tijd van burgers en stoommachines (1800-1900), de tijd van de wereldoorlogen (1900-1950) en de tijd van televisie en computer (1950 tot nu), samen de nieuwste geschiedenis beslaand.

De middeleeuwen vallen in deze al flink ingeburgerde indeling dus uiteen in twee samenhangende perioden. De tijd van monniken en ridders (de vroege middeleeuwen, 500-1000), begint na het uiteenvallen van het West-Romeinse rijk, waarvan de noordelijke grens of **LIMES** (1) het latere Nederlanden in tweeën deelde. In de eeuwen nadien vond de kerstening plaats (4, 5, 6) en veranderde West-Europa van een agrarisch-urbane cultuur (de Romeinse tijd) in een zelfvoorzienende landbouwcultuur – een terugval dus eigenlijk –, terwijl in het bestuur het feodalisme zijn intrede deed (8, 14). In deze periode breidde zich in onze contreien, ten koste van het in een Noordzee-cultuur functionerende Friese koninkrijk (2, 10) de Frankische macht uit (3, 5), culminerend in het grote Karolingische rijk, gesticht door Karel de Grote (8). Dit imperium besloeg een groot deel van Europa en was geïnspireerd door het christelijke laatromeinse keizerrijk. Wegens de Frankische erftraditie viel het na Karels dood (814) al snel weer uiteen, geteisterd door broedertwisten en invasies van de **NOORMANNEN** (9), die de doodsteek betekenden voor de schaarse vroegmiddeleeuwse handels- en cultuurcentra als **DORESTAD** (7).

De leenstaatjes en vorstendommen waarin het rijk uiteindelijk versnipperde en die in de Nederlanden slechts nominaal ressorteerden onder het gezag van de Duitse keizer (of, in het zuiden, de Franse koning) werden nu bestuurd door graven (oorspronkelijk Karolingische ambtenaren), hertogen en bisschoppen; deze nieuwe territoriale verbanden kregen meer duurzame vorm vanaf de twaalfde eeuw (11, 13, 18, 19, 24, 34). Een uitzondering in onze streken vormde het noorden (**DE FRIESE VRIJHEID**, 21). Grote abdijen bleven vooralsnog de centra van geestelijk leven, onderwijs en cultuurproductie (12, 31). Een vrijwel permanente koude of ‘warme’ oorlogstoestand tussen de leenstaten bevorderde de aantrekkingskracht en vitaliteit van een ridderideaal, waarvan het overwegend mannelijke, martiale karakter een zekere verfijning door invloed van de hoofse cultuur onderging (**DE RIDDER ALS CULTUURIDEAAL**, 17). Eeuwenlang domineerde de ridder het middeleeuwse krijgstoneel. Sinds de slag bij Kortrijk in 1302 (26) taande zijn rol in de

Liudger wordt tot bisschop gewijd. Miniatuur uit de *Vita Sancti Liudgeri*, plm. 1100 (facsimile). De missionaris Liudger speelde rond 800 een belangrijke rol bij de kerstening van Oost-Nederland. (*Den Haag, Koninklijke Bibliotheek*)

Miniatuur van de Slag bij Woeringen in 1288, uit de rijmchroniek van Jan van Heelu. Deze slag werd uitgevochten tussen Brabant en Gelre over de heerschappij in Limburg en werd gewonnen door hertog Jan I van Brabant. (Brussel, Koninklijke Bibliotheek)

Nederlanden; huurlingenlegers en het vuurgeschut verdreven hem nadien definitief uit de hoofdrol op het slagveld (49).

De Tijd van steden en staten, de hoge respectievelijk late middeleeuwen (1000-1500), wordt gekenmerkt door de terugkeer van de agrarisch-urbane samenleving. De verstedelijking en de opkomst van een zelfbewuste en naar vrijheid strevende stedelijke burgerij brengen rimpeling in het uitgekristalliseerde beeld van de drie-standensamenleving van bidders (geestelijkheid), vechters (adel) en werkers (horigen en boeren) (25). Vroeg in deze periode vond ook de investituurstrijd plaats, het conflict over de vraag of – in de benoeming van bisschoppen – de wereldlijke macht (keizer of koning) of de geestelijke (de paus) het primaat behoorde te hebben. De beslechting ten gunste van de geestelijke macht door middel van het concordat van Worms (1122) betekende óók een ernstige beknotting van de wereldlijke macht van het bisdom Utrecht, ten voordele van met name het graafschap Holland (19).

De hoge adel en de territoriale hoven fungeerden als mecenas en ‘verzamelpunt’ van schrijvers en geleerden zoals **JACOB VAN MAERLANT** (27) en Melis Stoke (o.a. 20). Pas tegen de vijftiende eeuw manifesteerden de steden zich sterk als cultuurcentra, hetgeen gepaard ging met de introductie van typisch burgerlijke normen (33, 37) en de revolutionaire technologie van **DE BOEKDRUKKUNST** (45), die ook zorgde voor brede verspreiding en diepgaande invloed van het werk van Rudolf Agricola en andere noordelijke humanisten (39).

De rijkste en machtigste leenstaten vinden we gedurende het grootste deel van de late middeleeuwen in de zuidelijke Nederlanden: Vlaanderen en Brabant (18, 24). Lakenindustrie en handelsnetwerken van Engeland tot Italië zorgden voor welvaart. Ook elders sloeg men de mercantiele vleugels uit: IJsselsteden als Kampen, Zwolle, Deventer en Zutphen profiteerden van hun band met het Hanzenetwerk (36), maar moesten in de veertiende eeuw ook ernstige concurrentie en expansie van het steeds belangrijker graafschap Holland en Zeeland dulden (37, 40). Hier bloeiden steden als Dordrecht, Haarlem, Leiden, Delft en Middelburg; Amsterdam kwam pas in de vijftiende eeuw sterk op en overvleugelde uiteindelijk alle andere steden.

Naast economische ontplooiing zorgden veenontginningen en inpolderingen voor condities die de agrarische sector (waar het systeem van horigheid vrij snel erodeerde) in staat stelde tot de benodigde specialisatie en productie

van het voedseloverschot om de steden en de steeds grotere niet-agrarische bevolking te voeden (14); voor dit laatste aspect deed men ook een groeiend beroep op de import van graan uit het Oostzeegebied.

In de steden zelf werd het economisch leven bepaald door een kaste van rijke kooplieden en door **AMBACHTSGILDEN** (32). Beide groepen bewogen zich op een veel breder gebied dan het strikt economische; ze hadden deel aan het bestuur, stichtten gasthuizen (42), 'bemanden' geestelijke broederschappen, ontvingen vreemdelingen, zorgden dat ongewenste gasten de stad werden uitgewerkt enzovoort.

De in het voorgaande millennium ingezette kerstening was totaal. Het christelijk (katholiek) geloof doordrenkte stad en land, kasteel en hut, kortom de maatschappij in al haar lagen. Uit de Nederlanden trokken sinds 1096 velen mee ter kruistocht (22), een vorm van expansie waarvan het 'ideaal' bleef voortbestaan tot aan het einde van de middeleeuwen (47), toen **DE BOURGONDISCHE NEDERLANDEN** (46) al het pad hadden ingeslagen naar centralisatie en moderne staatsvorming. Bedevaarten en heiligenverering kleurden en stimuleerden het geloofsleven én de lokale economieën. Mystici, theologen en vernieuwers van het geestelijk leven traden naar buiten (23, 35) om het religieus besef van de leken en geestelijken te verdiepen – of ter felle bestrijding van ketters als **TANCHELM** en (half)ketterse bewegingen als de flagellanten (16), die grote menigten achter zich wisten te scharen. Uit de activiteiten van de spirituele vernieuwer **GEERT GROTE** (44) groeide in de vijftiende eeuw een beweging die zich als 'Moderne Devotie' vanuit Deventer over een groot deel van Europa verspreidde.

De lappendeken van leenstaten en -staatjes met hun uiteenlopende bestuurs- en justitiële tradities (29, 30) is zoals gezegd in de vijftiende eeuw verenigd in een groter verband, een personele unie onder de hertogen van Bourgondië (46). Een beslissend moment in deze ontwikkeling was 1433, toen **JACOBA VAN BEIEREN** (43) afstand deed van haar titels ten gunste van **FILIPS DE GOEDE** (47). De relatieve 'eenwording' van de Nederlanden versterkte een al sluimerend besef van gemeenschappelijke identiteit in onze 'landen van herwaarts over', én van het voordeel van gemeenschappelijke belangenbehartiging. Tot in de Habsburgse periode bleven echter de aloude centrifugale krachten van naar autonomie strevende steden als Gent, van adelsfacties en andere maatschappelijke verbanden en partijen, zoals Hoeken en Kabeljauwen (41), Heeckerens en Bronkhorsten (34), Schieringers en Vetkopers (21) en het 'Kaas- en Broodvolk' (46) een rol spelen. Toch was het eenheidsbesef duurzaam en werd in bestuurlijke zin ook

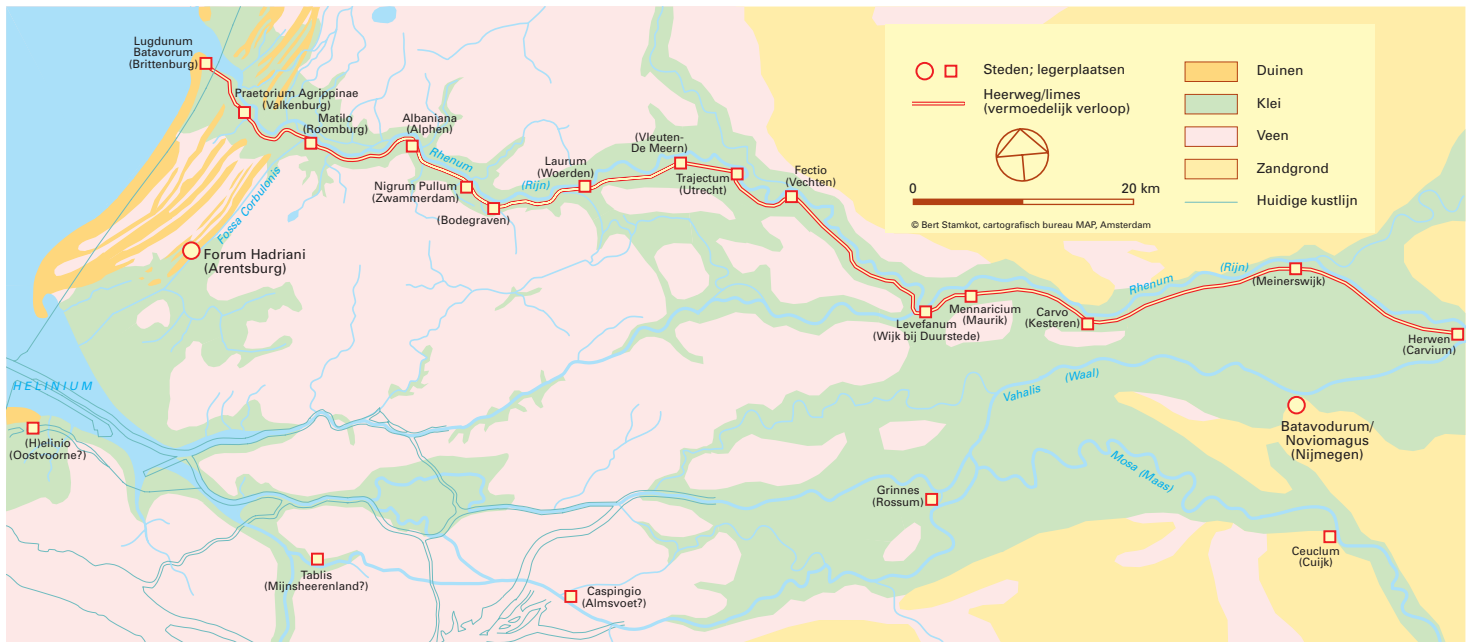

In 1482 viel Maria van Bourgondië van haar paard en overleed kort daarna. Deze trieste gebeurtenis inspireerde vele latere kunstenaars tot historiserende voorstellingen. Reinier Vinkeles, 1780. (Amsterdam, Rijksprentenkabinet)

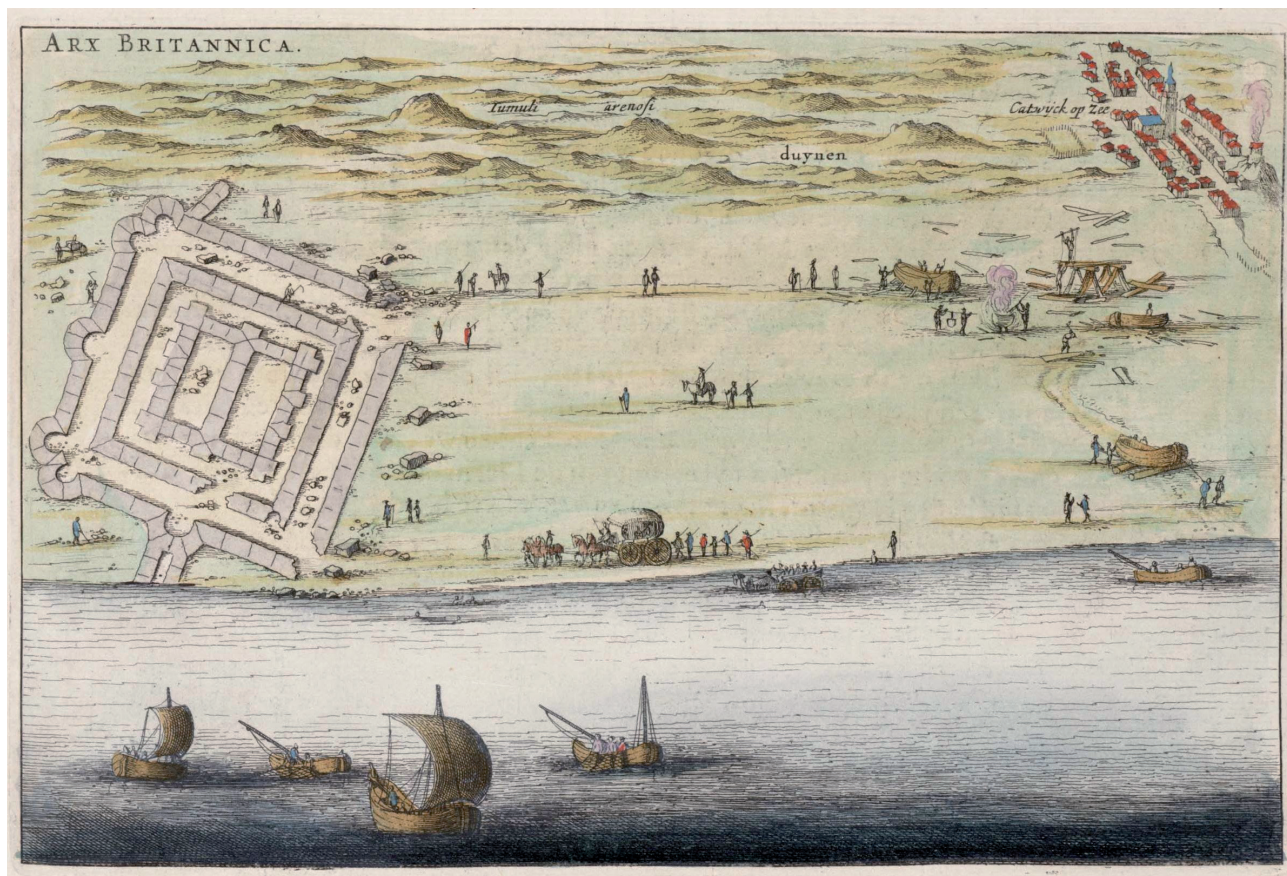
erkend door keizer Karel V (1500-1558), die eindelijk ook het gebied van Friesland en Groningen bij dit grote Nederlandse geheel voegde (21, 48).

De eenheid bleek een broos erfgoed. Staatskundige en culturele scheiding tussen de noordelijke en zuidelijke Nederlanden tekende zich alweer af vanaf de latere zestiende eeuw, met de Opstand tegen Spanje en de Tachtigjarige Oorlog (1568-1648).

Nederland in de Middeleeuwen is grotendeels geschreven door Jan J.B. Kuipers. Om voor Noord-Nederland voldoende deskundigheid in te brengen, zijn de desbetreffende vensters geschreven door prof. dr. Goffe Jensma (10, 39) en dr. Oebele Vries (2, 21, 48), beiden specialist op het gebied van de middeleeuwen in Noord-Nederland. In het boek zijn drie typen zorgvuldig geselecteerde illustraties gebruikt: middeleeuwse, hedendaagse en 'historiserende' uit bijvoorbeeld de negentiende eeuw. De laatste groep toont ons hoe men in een bepaalde periode tegen de middeleeuwen aankeek.

De noordelijke rijksgrens langs de Rijn. Vanaf de huidige Duitse grens ten noorden van Nijmegen liep hij via Driel, Randwijk, Kesteren (Carvone), Maurik (Mannaricium), Wijk bij Duurstede, Utrecht (Traiectum), Bodegraven, Alphen aan den Rijn (Albaniana) en Leiden naar Katwijk aan zee (Lugdunum).

De nu in zee verdwenen Brittenburg. Dit grote complex was in de zestiende eeuw na stormen zichtbaar op het strand tussen Katwijk aan Zee en Noordwijk aan Zee. Naar verluidt bevond zich verder zeewaarts ook de 'Toren van Kalla', gesticht door de krankzinnige keizer Caligula (37-41), die hier een 'overwinning' op de zeegod Neptunus behaalde en schelpen als oorlogsbuit liet verzamelen. Gravure uit 1649. (Amsterdam, Scheepvaartmuseum)